

Konrad Sebastian MORAWSKI

KRWAWY PRZEWRÓT W SERBII W 1903 ROKU: USTALENIA W ŚWIETLE ARCHIWALNYCH RELACJI PRASOWYCH

Abstrakt

Artykuł pt. „Krwawy przewrót w Serbii w 1903 roku: ustalenia w świetle archiwalnych relacji prasowych” zawiera szczegółowe omówienie przyczyn, przebiegu i konsekwencji przewrotu ustrojowego w Królestwie Serbii, który miał miejsce nocą z 10 na 11 czerwca 1903 roku. Ofiarami przewrotu był panujący ówczesnie król Aleksander Obrenović, jego małżonka królowa Draga Mašin, a także prominentni serbscy politycy i przypadkowe ofiary. Natomiast podstawowym skutkiem przewrotu było wstąpienie na tron serbski Piotra I z dynastii Karađorđevićów, który jak jego przodkowie dążył do utworzenia zjednoczonego państwa południowosłowiańskiego. W artykule został więc także scharakteryzowany ważny kontekst rywalizacji Obrenovićów i Karađorđevićów o władzę w Serbii w XIX i XX wieku.

Konstrukcja artykułu składa się z czterech części ułożonych w sensie chronologicznym, tj. „Wstęp”, „Rywalizacja Karađorđevićów i Obrenovićów o władzę w Serbii”, „Krwawy przewrót w Serbii” oraz „Zakończenie”. Podstawową bazę źródłową artykułu stanowią relacje działającej pod różnymi zaborami polskiej prasy przedwojennej, która na ogół czerpiąc informacje z innych i lepiej zorganizowanych tytułów zachodnioeuropejskich wyrażała duże zainteresowanie wydarzeniami w Belgradzie. Ponadto tekst zawiera też odwołania do najważniejszych opracowań dotyczących omawianej problematyki.

Słowa kluczowe: Serbia, dynastia Obrenovićów, dynastia Karađorđevićów, przewrót w Serbii w 1903 roku, król Aleksander Obrenović, Draga Mašin

Wstęp

Nocą z 10 na 11 czerwca 1903 roku w Królestwie Serbii¹ doszło do przewrotu, w wyniku którego brutalnie zamordowano panującego króla Aleksandra Obrenovicia oraz jego małżonkę królową Dragę Mašin. Śmierć ponieśli także bliscy krewni królowej, oficerowie gwardii pałacowej oraz premier i minister wojny. Czerwcowe

¹ Trzeba zauważyć, że to wydarzenie w Serbii zostało upamiętnione jako przewrót majowy, gdyż biorąc pod uwagę reguły kalendarza juliańskiego zamach miał miejsce nocą z 29 na 30 maja 1903 roku.

wydarzenia były punktem zwrotnym w historii zjednoczenia narodów południowosłowiańskich. Mord na królu Aleksandrze Obrenoviciu, oznaczający w praktyce wygaśnięcie jego rodu, należy upatrywać jako podwaliny realizacji idei jugosłowiańskiej. Władzę w państwie przejęli bowiem Karađorđevićowie, będący zwolennikami zjednoczenia Słowian Południowych. Swój program polityczny mógł wreszcie realizować ideowy architekt tworu jugosłowiańskiego Nikola Pašić. W ten sposób kilkanaście lat później w 1918 roku książę regent Aleksander w imieniu króla Piotra I ogłosił proklamację Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców².

Zjednoczone państwo południowosłowiańskie zostało więc utworzone nie tylko na krwi bałkańskich ofiar wielkiej wojny, ale również w szerszej perspektywie w rezultacie wspomnianego mordu dokonanego przez serbskie elity wojskowe na królu Aleksandrze Obrenoviciu. Szczegóły tej zbrodni – w literaturze opisywanej dość enigmatycznie – zachowały się głównie w przedwojennej prasie, której płomienne relacje zilustrowały wymiar przeobrażeń, jakie nastąpiły na terytorium Bałkanów w 1903 roku. Obojętna na krwawy przewrót w ówczesnym Królestwie Serbii nie pozostawała też wydawana pod różnymi zaborami prasa polska, która na ogół czerpiąc z relacji innych i lepiej zorganizowanych tytułów zachodnioeuropejskich regularnie relacjonowała kolejne wątki morderstwa pary królewskiej w Belgradzie.

Celem tego artykułu było więc omówienie krwawego przewrotu dokonanego przez serbskie elity wojskowe w czerwcu 1903 roku z uwzględnieniem kontekstu pełnej intrygi rywalizacji Karađorđevićów i Obrenoviciów o władzę w Serbii w XIX wieku. Wiodącym źródłem, na którym zostały oparte dokonane ustalenia była polska prasa przedwojenna, w tym przede wszystkim takie tytuły jak „Gazeta Lwowska”, „Postęp” i „Kurier Poznański”. Wartość materiałową artykułu stanowią też opracowania autorstwa historyków bałkańskich, polskich i innych zajmujących się problematyką dziejów przedwojennej Serbii.

Rywalizacja Karađorđevićów i Obrenoviciów o władzę w Serbii

Serbowie, pozostający od 1389 roku pod zależnością Imperium Osmańskiego, jeszcze w ostatnich latach XVI wieku podejmowali działania zmierzające ku niezależności. Liczne niezorganizowane powstania antyimperialne kończyły się klęską, co pogarszało sytuację narodu serbskiego pod panowaniem tureckim³. Serbskie zrywy narodowowyzwoleńcze zaczęły przynosić korzyści dopiero w XIX wieku. W tej materii szczególnie istotną rolę odegrało powstanie serbskie przeprowadzone w lutym 1804 roku. Zryw zakończył się klęską powstańców w lipcu tego samego roku, ale jego znaczenie polegało na wyrazach solidarności, jakie Serbowie otrzymali ze strony m.in. Bułgarów, Chorwatów oraz Serbów z

² V. B. Sotirović, *Creation Of The Kingdom Of Serbs, Croats and Slovenes, 1914–1918*, Vilnius 2007, s. 94.

³ Według Henryka Batowskiego pierwsze powstania serbskie nie były skierowane przeciwko zaborcy tureckiemu, ale wobec nadużyć „czynników miejscowych”, czyli lokalnych urzędników władzy tureckiej w Serbii. Te powstania, zdaniem cytowanego autora, dopiero na początku XIX wieku przekształciły się w ogólne antytureckie zrywy niepodległościowe. H. Batowski, *Państwa Bałkańskie 1800–1923*, Kraków 1938, s. 31.

terytoriów Bośni i Hercegowiny. Był to ważny manifest budowy więzi pomiędzy Słowianami Południowymi⁴.

W kolejnych latach konsekwentnie organizowane powstania serbskie poskutkowały uzyskaniem konkretnych korzyści przez Serbię, które polegały na uznaniu autonomii serbskiej w 1830 roku przez Turków, będących osłabionymi wojną z Rosją w latach 1828–1829. Na mocy reskryptu sułtańskiego zostało utworzone Księstwo Serbii, a tytuł księcia nadano Milošowi Obrenoviciowi. Zastrzeżono iż Serbowie w tej formie organizacji państwa pozostaną wasalem Imperium Osmańskiego, ale jako autonomiczna struktura państwowa⁵. W jej ramach wykształciła się grupa polityków, tzw. ustawobraniteli⁶, którzy od księcia Miloša Obrenovicia domagali się ustanowienia konstytucji i realizacji polityki zjednoczeniowej Słowian Południowych⁷. W rezultacie działań ustawobraniteli w 1842 roku doszło do przewrotu w księstwie, którego główną konsekwencją było obalenie z księżęcego tronu Miloša Obrenovicia⁸.

Taki obrót spraw umożliwił Karađorđevićom objęcie władzy w Księstwie Serbii. Nie bez znaczenia pod tym względem było dyplomatyczne poparcie, jakie aspirującemu do księżęcego tronu Aleksandrowi udzielił czołowy przedstawiciel polskiej emigracji książę Adam Jerzy Czartoryski. To również przy jego dużym udziale wykształciła się oparta na głównych założeniach jugoslawizmu koncepcja Wielkiej Serbii, która została zawarta w dokumencie pt. *Projekt (Načertanije, trans. Начертаније)*⁹. Autorem dokumentu opublikowanego w 1844 roku był członek ustawobraniteli i ówczesny minister spraw wewnętrznych Księstwa Serbii Ilija Garašanin. Jego stosunki z wiodącym działaczem Hotelu Lambert układały się korzystnie. Michał Jerzy Zacharias stwierdził, że: „Pod wpływem Czartoryskiego oraz jego agentów [...] w 1844 r. powstał zarys polityki Serbii”¹⁰. W pracach nad *Projektem* na polecenie księcia Czartoryskiego wzięli udział Michał Czajkowski

⁴ Powstanie, które rozpoczęło się 14 lutego 1804 roku zostało utrwalone w literaturze jako Pierwsze Serbskie Powstanie (Prvi Srpski Ustanak, trans. Први Српски Устанак). W 2012 roku została uruchomiona strona internetowa dedykowana zarówno temu powstaniu, jak i serbskiej rewolucji z okresu 1804–1813. Można tam odnaleźć dużo świetnych zdjęć i tekstów opowiadających o serbskim zrywie narodowowyzwoleńczym. Autorzy tej strony internetowej szczególnie miejsce przygotowali dla przywódcy powstania Đorđe Petrovicia, zwanego Karađorđe, który założył dynastię Karađorđevićów w Serbii. Polski przekład jego imienia i przezwiska to Jerzy Czarny. Zob. Fond „Prvi Srpski Ustanak”, <http://www.orasac.rs>, 9 VIII 2013.

⁵ A. Giza, *Narodziny i rozpad Jugosławii*, Szczecin 1994, s. 12.

⁶ W języku serbskim nazwa tej grupy polityków brzmiała *ustavobranitelji* (trans. *уставобранители*) czyli w tłumaczeniu na język polski: obrońcy konstytucji.

⁷ Wiodącymi przedstawicielami ustawobraniteli byli Toma Vučić-Perišić, Avram Petronijević, bracia Stojan i Aleksa Simić, a także Ilija Garašanin. Informacje na podstawie Univerzitetska Biblioteka im. Svetozara Markovicia, bs., D. Milošević u Beogradu, *Ustavobranitelji u Kragujevcu oborili kneza Mihaila*.

⁸ *Ibidem*.

⁹ I. Garašanin, *Načertanije. Program spoljašne i nacionalne politike Srbije na kroncu 1844. godine, 1844*.

¹⁰ M. J. Zacharias, *Komunizm, federacija, nacionalizmy. System władzy w Jugosławii 1943–1991. Powstanie, przekształcenia, rozkład*, Warszawa 2004, s. 16.

oraz przede wszystkim František Zach¹¹. Dokument wywołał zachwyt Aleksandra Karađorđevića¹². W założeniach *Projektu* znalazły się bowiem postulaty o skupieniu Słowian Południowych wokół Serbii i utworzeniu zjednoczonego państwa jugosłowiańskiego pod nazwą Wielkiej Serbii. W jego skład miały wchodzić terytoria Serbii, Czarnogóry, Bośni, Hercegowiny, Kosowa, częściowo Macedonii oraz Albanii¹³.

Jednak plany wypracowane w serbskiej koncepcji zjednoczeniowej Słowian Południowych uległy przekształceniom politycznym, ponieważ w 1858 roku ponownie władzę w Serbii objęła dynastia Obrenowiciów¹⁴. Wysoką pozycję w księstwie zachował Ilija Garašanin, który poparł obalenie z tronu księcia Aleksandra Karađorđevića z uwagi na nieprzestrzeganie przezeń zasad parlamentaryzmu i konstytucjonalizmu. Serbski mąż stanu jednocześnie wyraził chęć restauracji władzy Obrenowiciów, którzy zagwarantowali mu objęcie steru nad rządem i ministerstwem spraw zagranicznych, a także ustanowienie nowej konstytucji dla Serbii. Te gwarancje zostały w istocie zrealizowane w latach sześćdziesiątych XIX wieku¹⁵.

W następstwie omówionych wydarzeń *Projekt* utracił na znaczeniu i został utajniony. Niemniej najpierw Michał Obrenović, a od 1868 roku jego następca o imieniu Milan, prowadzili politykę zjednoczeniową, która wiązała się z podpisaniem sojuszy wojskowo-politycznych z Czarnogórą, Grecją i Rumunią oraz porozumienia z Chorwatami. Aspiracje Obrenowiciów odnosiły się także do Słowian Południowych zamieszkałych w Turcji. W wyniku działań Milana Obrenovicia, który dążył do utworzenia autonomii serbskiej na terenie Turcji, wyniknął konflikt serbsko-turecki, a jego eskalacja doprowadziła do wojny rosyjsko-tureckiej w latach 1877–1878¹⁶.

Rosja przystąpiła do otwartego konfliktu w obawie przed utratą wpływów w Serbii. Pomimo wielu zwrotów wojna zakończyła się przegraną Turcji, co dla Serbów oznaczało znaczne rozszerzenie terytoriów oraz *de iure* uznanie niepodległości państwa serbskiego na mocy traktatu z San Stefano podpisanego 3 marca 1878 roku, a także traktatu berlińskiego, wieńczącego obrady kongresowe pomiędzy Wielką Brytanią, Austro-Węgrami, Francją, Niemcami, Rosją, Włochami

¹¹ Polscy badacze jednomyślnie wskazywali na polski wkład w koncepcję Wielkiej Serbii, aczkolwiek nie uczynił tego uznany badacz jugoslawizmu Dejan Djokić, który wyłączne autorstwo koncepcji przypisał Garašaninowi. Dla równowagi żadnych wątpliwości w tej materii nie wykazywało grono wielu innych międzynarodowych historyków, takich jak m.in. Viktor Meier, Roland Robertson, Victor Roudometof oraz Vladislav B. Sotirović. Por. *Yugoslavisim, Histories of a Failed Idea 1918–1992*, red. D. Djokić, London 2003, s. 17; V. Meier, *Yugoslavia: A History of Its Demise*, London 1999, s. 44-45; R. Robertson, V. Roudometof, *Nationalism, Globalization, and Orthodoxy: The Social Origins of Ethnic Conflict in the Balkans*, Greenwood 2001, s. 116-118; V. B. Sotirović, *op. cit.*, s. 11-12.

¹² A. Giza, *op. cit.*, s. 41.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине. Југославије (1835–1941)*, Београд 1988, s. 59.

¹⁵ *Ibidem*, s. 66.

¹⁶ P. Eberhardt, *Przemiany demograficzno-etniczne na obszarze Jugosławii w XX wieku*, Lublin 2005, s. 22.

oraz Imperium Osmańskim, które odbyły się w okresie od 13 czerwca do 13 lipca 1878 roku¹⁷. Jednym z bezpośrednich następstw zawarcia tych traktatów było proklamowanie Królestwa Serbii w dniu 7 marca 1882 roku, którego pierwszym królem został Milan Obrenović¹⁸. Należy pamiętać, że monarchia habsburska zamontowała silne wpływy na terytorium państwa Obrenovićów, czym skutecznie hamowano próby zjednoczeniowe podejmowane przez króla Milana.

Pod koniec XIX wieku w obawie przed represjami monarchii habsburskiej dynastia Obrenovićów ograniczyła działania zmierzające do zjednoczenia Słowian Południowych. Zwrot w tej polityce był więc możliwy tylko w przypadku powrotu Karadorđevićów na tron serbski. Na początku XX wieku wykształciły się ku temu sprzyjające okoliczności. Otóż po niespodziewanej abdykacji króla Milana jego następcą 6 marca 1889 roku został kilkunastoletni Aleksander¹⁹, wobec którego wkrótce wykształciła się potężna opozycja w Królestwie Serbii. Tymczasowo niedoświadczonemu monarsze serbskiemu w rządzeniu państwem pomagał ojciec Milan, który formalnie będąc emerytowanym królem w 1898 roku został mianowany naczelnym dowódcą Armii Serbskiej. Jednak decyzja króla Aleksandra o małżeństwie z Dragą Mašin, starszą od niego o dwanaście lat wdową po czeskim inżynierze Svetozarze Mašinie, wywołała oburzenie wśród rodu Obrenovićów oraz społeczeństwa serbskiego. Nie chodziło wyłącznie o mezalians, jakiego planował dopuścić się król Aleksander, ale też o złą sławę jaką w Królestwie Serbii miała Draga Mašin oraz jej bracia Nikodem i Mikołaj Lunjevica²⁰.

W wydaniu polskiej gazety „Postęp” z 4 sierpnia 1900 roku przestrzegano, że planowane zaślubiny są nienajlepiej oceniane w państwie serbskim. Powołując się na bawarski „Vaterland” poinformowano o wzburzeniu ludu serbskiego na wieść o planach króla Aleksandra, od którego odwrócił się również ojciec Milan, będący przeciwnikiem wprowadzenia Dragi Mašin do rodu Obrenovićów. Proroczy wybrzmiało doniesienie „Postępu” o możliwości rewolucji w Królestwie Serbii w przypadku nieodwołania planów małżeńskich przez monarchę²¹. Jakkolwiek wiele różnych środowisk sugerowało królowi Aleksandrowi zerwanie związku z Dragą Mašin to monarcha pozostał nieugięty. Ceremonia zaślubin odbyła się w dniu 5 sierpnia 1900 roku. Od tego czasu pozycja króla Aleksandra uległa drastycznemu

¹⁷ Warto dodać, że na mocy postanowień tych traktatów niepodległość uzyskała również Czarnogóra.

¹⁸ Data dzienna została przeze mnie ustalona na podstawie informacji opublikowanej w oficjalnej gazecie rządowej Księstwa Serbii pn. „Српске Новине”. W wydaniu gazety z dnia 22 lutego 1882 roku na pierwszej stronie opublikowano proklamację Królestwa Serbii ogłoszoną przez króla Milana, zaś następnego dnia odezwę monarchy do narodu. Gazeta ukazywała się według zasad kalendarza juliańskiego, a w ustalonej przeze mnie dacie zastosowałem reguły gregoriańskie. „Српске Новине”, 22 II 1882, nr 41, s. 1.

¹⁹ Milan Obrenović niespodziewanie abdykował zaledwie po siedmiu latach rządów. Jego syn książę Aleksander nie miał nawet trzynastu lat, gdy 6 marca 1889 roku został ogłoszony następcą tronu. W ten sposób abdykujący król Milan ogłosił iż będzie doglądał spraw państwa do czasu osiągnięcia odpowiedniego wieku przez syna. Taki stan rzeczy trwał cztery lata, gdy w 1893 roku po ukończeniu szesnastu lat Aleksander odrzucił regencję i obwołał się królem z pełnią praw. Szerzej historię Obrenovićów zajmował się serbski historyk Radoš Ljušić, wśród którego prac szczególną uwagę pod tym względem zwraca wydana w języku angielskim monografia pt. *The Obrenovics and their Genealogy*. Zob. R. Ljušić, *The Obrenovics and their Genealogy*, Gornji Milanovac 1998.

²⁰ *Krvavi dogodki dne 11. junija 1903 v Belgradu*, „Slovenec”, 20 VI 1942, nr 140, s. 5.

²¹ *Serbia*, „Postęp”, 4 VIII 1900, nr 176 s. 3.

obniżeniu w Serbii. Monarcha nie mógł liczyć na autorytet swojego ojca Milana, którego zresztą wraz z matką królową Natalią wyrzucił z kraju. Król Aleksander podejmował także nieostrożne decyzje o znaczeniu ustrojowym, takie jak zawieszenie konstytucji z 1901 roku. Ponadto wśród narodu rozpowszechniły się pogłoski jakoby następcą Aleksandra na tronie serbskim miał zostać znienawidzony brat królowej porucznik Nikodem Lunjevica²². Ta informacja przesądziła o losie Obrenowiciów w Serbii.

Krwawy przewrót w Serbii

Splot wszystkich wspomnianych okoliczności doprowadził do zamachu na życie monarchy, który miał miejsce nocą z 10 na 11 czerwca 1903 roku. Wiodącą grupę organizatorów zamachu już dwa lata wcześniej utworzyli porucznik kawalerii Antonije Antić, kapitanowie Radomir Arandelović i Milan Petrović oraz porucznicy Dragutin Dulić i Dragutin Dimitrijević Apis, którzy następnie pozyskiwali kolejnych oficerów i wojskowych niższej rangi. Ostatni wymieniony oficer stał na czele sekretnej wojskowej organizacji Unifikacja albo Śmierć (Ujedinjenje ili Smrt, trans. Уједињење или Смрт), potocznie znanej jako Czarna Ręka (Crna Ruka, trans. Црна Рука), której w późniejszych latach przypisano zorganizowane zamachu²³. W pałacu królewskim śmierć ponieśli król Aleksander wraz z małżonką, jej bracia Nikodem i Mikołaj oraz kilku żołnierzy i oficerów straży pałacowej. Równocześnie zamordowano premiera generała Dimitrije Cincara-Markovicia oraz ministra wojny generała Milovana Pavlovicia, którzy zginęli we własnych domach. Ciężkie rany poniósł minister spraw wewnętrznych Velimir Todorović.

Już 12 czerwca 1903 roku w specjalnym dodatku do „Gazety Lwowskiej” napisano o „formalnej rzezi”, którą w pałacu królewskim urządzili spiskowcy wyposażeni w rewolwery, sztylety, topory i inne narzędzia. W relacji powołano się na źródła berneńskie, budapesztańskie, genewskie, kolońskie, londyńskie, paryskie, rzymskie, wiedeńskie i bezpośrednio belgradzkie²⁴. Obszerne doniesienia mówiły o rozpoczętej rewolucji wojskowej w Królestwie Serbii, której pierwszymi ofiarami zostali król Aleksander wraz z żoną królową Dragą, jej braćmi, premierem, ministrem wojny oraz oficerami gwardii pałacowej²⁵. Zauważono również, że nad ranem na ulicach Belgradu rozwieszono plakaty zawierające proklamację o następującej treści: „Dziś w nocy zastrzelono króla Aleksandra i królową Dragę. Utworzono nowy rząd. Konstytucję z 25 marca 1901 roku przywrócono. Skupczyne

²² Niedługo po zaślubinach Serbię obiegły pogłoski o prawdopodobnej bezdzietności króla Aleksandra. Dwór kategorycznie zaprzeczał tym doniesieniom. C. Clark, *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*, New York 2013, s. 10-11.

²³ Szerzej o działalności organizacji można dowiedzieć się w opracowaniu Jima Weavera z 2002 roku. Zob. J. Weaver, *The Serbian Black Hand*, Bloomington 2002.

²⁴ *Część nieurzędowa*, „Gazeta Lwowska”, 13 VI 1903, nr 133, s. 1.

²⁵ Ponad wcześniej wymienionymi osobami w relacji „Gazety Lwowskiej” przytoczono również nazwiska adiutantów króla czyli Lazara Petrovicia i Mihailo Naumovicia, a także oficerów Milikovicia i Gagovicia. Wszyscy zginęli w zamachu.

zwołano na 15 bieżącego miesiąca”. Pod proklamacją podpisali się członkowie uformowanego rządu²⁶.

Zdjęcie 1

Oryginalna treść proklamacji autorów zamachu na króla Aleksandra Obrenovicia, która kilka godzin po dokonanym mordzie została rozplakatowana na ulicach Belgradu, a także opublikowana w lokalnej prasie

²⁶ W „Gazecie Lwowskiej” przytoczono polskojęzyczne przekłady nazwisk polityków w utworzonym rządzie. Część z tych przekładów była niedokładna. W rzeczywistości rząd utworzyli premier Jovan Đ. Avakumović, minister spraw zagranicznych Ljubomir Kaljević, minister spraw wewnętrznych Stojan Protić, minister sprawiedliwości Ljubomir Živković, minister finansów Vojislav S. Veljković, minister edukacji i spraw religijnych Ljubomir Stojanović, minister wojny Jovan Atanacković, minister budownictwa Aleksandar Mašin oraz minister gospodarki narodowej Đorđe A. Genčić. Dane na podstawie *Устави и владе...*, s. 189.

СРПСКЕ НОВИНЕ

29. МАЈА — ЧЕТВРТАК — У БЕОГРАДУ СЛУЖБЕНИ ДНЕВНИК

КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ ГОДИНА LXX. — 1903. — БРОЈ 117.

„СРПСКЕ НОВИНЕ“ имају сваки дан осам поглаваља и дано по трилине — Предплата се може уплатити у Београду или у другој Краљевини Штатларцији, а се странци могу послати по поштом, и толико: на годину 20 динара, на 6 месеци 10 динара. Предплата се може уплатити и на месец, а пошто сваки поштом се може послати догледних пошта у злату 10 динара или сребром 20 динара. За иностранство предплата се може послати догледних пошта у злату 10 динара или сребром 20 динара. У Београду се испуштају сваког дана по 10.000 примерака, а у осталим градовима по 5.000. Уредница: „Српске Новине“ у Београду, у улици Краљице Драге бр. 15. Издавач: „Српске Новине“ у Београду, у улици Краљице Драге бр. 15. Цена: 20 динара за годину, 10 динара за 6 месеци, 5 динара за 3 месеци. За иностранство: 30 динара за годину, 15 динара за 6 месеци, 8 динара за 3 месеци. Све поште су слободне. Српске Новине штампају се у Краљевини Штатларцији, у Београду, у улици Краљице Драге бр. 15. Издавач: „Српске Новине“ у Београду, у улици Краљице Драге бр. 15. Цена: 20 динара за годину, 10 динара за 6 месеци, 5 динара за 3 месеци. Све поште су слободне.

Сваког дана се издаје по 10.000 примерака, а у осталим градовима по 5.000. Уредница: „Српске Новине“ у Београду, у улици Краљице Драге бр. 15. Издавач: „Српске Новине“ у Београду, у улици Краљице Драге бр. 15. Цена: 20 динара за годину, 10 динара за 6 месеци, 5 динара за 3 месеци. Све поште су слободне.

Народу Српском

Ноћас су погинули Краљ Александар и Краљица Драга.

У овом обиљном и судбоносном тренутку пријатељи земље и народа споразумели су се и образовали владу.

Објављујући ово српском народу влада је уверена да ће се Народ искупити око ње и помоћи јој да се свуда у земљи одржи ред и безбедност.

Влада проглашава да од данас ступа у важност Устав од 6. априла 1901. године, са законима који су важили до 25. марта ове године.

Народно Представништво распуштено Прокламацијом од 24. марта о. г. сазива се у Београду, за 2. јуни ове године.

29. маја 1903. год.
у Београду.

Председник Министарског Савета,
Ј. Ђ. Авакумовић с. р.

Министар Својних Послова,
Љубомир Каљевић с. р.

Министар Војни,
генерал,
Јов. Атанацковић с. р.

Министар Народне Прилике,
Ђорђе А. Генчић с. р.

Министар Грвљевина,
пуковник,
Алекс. Машин с. р.

Министар Унутрашњих Дела,
Стој. М. Протић с. р.

Министар Правда,
Љубомир Живковић с. р.

Министар Просвете и Црквених Послова,
Љуб. Стојановић с. р.

Министар Финансија,
Д-р В. С. Вељковић с. р.

Źródło: „Српске Новине”, 11 VI 1903, nr 117, s. 1 (data wyłożona zgodnie z regulami kalendarza gregoriańskiego, a nie juliańskiego, jaka znajduje się w opublikowanym dokumencie).

Powołując się na oficjalne źródła belgradzkie na łamach „Gazety Lwowskiej” doniesiono, że na ulice miasta wyszły tłumy ludności, które życzliwie powitały członków utworzonego rządu. Zajścia w pałacu zostały również ocenione ze zrozumieniem w lokalnej prasie. Gabinet przewodzony przez Jovana Đ.

Avakumovicia wydał odezwę do narodu, w której stwierdzono iż niesnaski na dworze królewskim spowodowały interwencję wojskową. W jej wyniku doszło do „zatargu”, który zakończył się śmiercią pary królewskiej. Potrzebą chwili stało się utworzenie rządu prowizorycznego złożonego z reprezentantów wszystkich grup politycznych²⁷. W taki sposób o zamachu w pałacu królewskim informowano z Belgradu, ale „Gazeta Lwowska” przytoczyła również reakcje prasowe z wielu innych miejsc Europy.

Otóż powołując się na źródła wiedeńskie doniesiono, że „rewolucja” w Serbii była przygotowywana od dłuższego czasu, a nad jej przeprowadzeniem pracował serbski korpus oficerski. Wszelkie działania przyspieszono w obawie przed formalnym ustanowieniem Nikodema Lunjevica jako następcy na tronie serbskim. Te same źródła opublikowały przebieg zamachu na podstawie roli, jaką odegrał w nim adiutant Naumović, a mianowicie: „Koło godziny 11 w nocy rozbił on z pomocą bomby drzwi do sypialni królewskiej i wtargnął tam razem z pułkownikiem Mišiciem [...] i kilku oficerami. Wszyscy uzbrojeni byli w rewolwery. Równocześnie oddział szóstego pułku piechoty pokonał straż pałacową. Komendanta straży zastrzelono. [...] Naumović wpadłszy pierwszy do sypialni przedłożył królowi do podpisania dokument, w którym król miał oświadczyć, że z powodu małżeństwa swego z nierządnicą publiczną, skompromitował całą Serbię, i kraj zrujnował, i z tego powodu zmuszony jest abdykować. Król przeczytawszy ten dokument pochwycił za rewolwer, strzelił do Naumovicia i położył go trupem na miejscu. W tej chwili wpadli inni oficerowie z pułkownikiem Mišiciem, który na nowo przedłożył ów dokument królowi do podpisu. Król poznawszy wówczas całe niebezpieczeństwo, począł uciekać razem z królową na strych. Oficerowie popędzili za nimi i strzałami z rewolweru oboje położyli trupem”. Warto zauważyć, że ani razu w tej relacji nie padło nazwisko Dragutina Dimitrijevicia, znanego powszechnie pod pseudonimem Apis²⁸.

Tymczasem berliński „National Zeitung” doniósł, że król zmarł w wyniku postrzału w krtani, a jego ostatnie słowa brzmiały: „Żołnierze, zdradziliście mnie!”. Zwłoki królowej częściowo poćwiartowano. Przy użyciu siekiery profanacji dokonał pułkownik Mišić. Według źródeł budapesztańskich zwłoki pary królewskiej zrzucano z balkonu, przy czym wcześniej częściowo oszczędzono ciało króla. Część sprawozdawczą międzynarodowych doniesień przytoczonych na

²⁷ *Część nieurzędowa*, „Gazeta Lwowska”, 13 VI 1903, nr 133, s. 1.

²⁸ To właśnie ten serbski wojskowy bywa najczęściej kojarzony z zamachem na króla Aleksandra Obrenovicia, choć w rzeczywistości pełnił w nim rolę jednego z zamachowców. Zresztą w trakcie zamachu został poważnie ranny. Jego wątpliwa współczesna reputacja wynika z tego iż stał na czele wcześniej wspomianej organizacji Czarna Ręka, która przed wybuchem wielkiej wojny zasłynęła z przeprowadzenia innych zamachów terrorystycznych, m.in. usiłowała w 1911 roku dokonać zamachu na cesarza Franciszka Józefa I, a w 1914 roku zorganizowała zabójstwo arcyksięcia Franciszka Ferdynanda. Z intencji Nikoli Pašicia Dimitrijević Apis w dniu 24 czerwca 1917 roku został osądzony w trybie doraźnym i rozstrzelany pod zarzutem rzekomego planu zabójstwa księcia regenta Aleksandra Karadordevicia. To oznaczało koniec działalności Czarnej Ręki. W 1953 roku Dimitrijevicia Apisa pośmiertnie oczyszczono z wszelkich zarzutów. Jego biografię opracował David MacKenzie, a kulisy fikcyjnego procesu zostały szeroko opisane w opracowaniu Milana Živanovicia. Zob. D. MacKenzie, *Apis: the congenial conspirator. The life of Colonel Dragutin T. Dimitrijević*, New York 1989; M. Živanović, *Solunski proces 1917. Savremena administracija*, Beograd 1955.

łamacz „Gazety Lwowskiej” zakończyła relacja „Kölnische Zeitung”, wedle której para królewska została zamordowana około godziny 2:00 w nocy. Gazeta zasugerowała, że monarcha zostanie pochowany z honorami w klasztorze na terenie Bukowicy, a ciało Dragi Mašin spocznie na cmentarzu miejskim w Belgradzie²⁹.

Kolejne relacje przytoczone przez lwowski dziennik 12 czerwca 1903 roku zawierały zbiór komentarzy do wydarzeń w Belgradzie. Na łamach wiedeńskiej „Fremdenblatt” wyrażono przerażenie wobec masowego morderstwa, dzikiej namiętności i pogwałceniu honoru oraz wszelkich uczuć szlachetniejszych w Królestwie Serbii. Napisano o wstręcie, jaki czuje Europa wobec tych wydarzeń. Jednocześnie zauważono, że główną przyczyną zamachu był związek króla Aleksandra z Dragą Mašin. Wydarzenia w Belgradzie, zdaniem redaktorów wiedeńskiego dziennika, nie powinny wywołać przewrotu w Europie, a moralna odbudowa kraju serbskiego spoczęła w rękach Karađorđevićów, będących teraz najstarszą dynastią serbską, która powinna osadzić na tronie następnego króla Serbii³⁰.

Zabójstwo króla Aleksandra *de facto* położyło kres istnieniu dynastii Obrenovićów. Głównym kandydatem do objęcia władzy był więc książę Piotr Karađorđević, któremu sprzyjali nawet dawni oponenty do korony królewskiej. Jednym z nich był książę Alexis Karađorđević, który w wywiadzie udzielonym jednemu z wiedeńskich dzienników wyraził zadowolenie, że książę Piotr prawdopodobnie zostanie królem Serbii. Wyznał również, że wydarzenia w Belgradzie bardzo go wzruszyły, ale nie mogły być niespodziewane dla każdego kto zna duszę narodu serbskiego. Przyczyną przewrotu, zdaniem księcia Alexisa, było panujące od dłuższego czasu niezadowolenie w Serbii, na które wpływ miały zaślubiny króla Aleksandra z Dragą, a także pomysł osadzenia Nikodema Lunjevica na tronie³¹.

Również we Francji wśród środowisk inteligenckich i prasowych przyczynę zamachu upatrywano w matactwach królowej Dragi, która wywierała wielki wpływ na króla. W każdym razie czyn oficerów serbskich określono jako wstrętny. Przebywająca w Paryżu królowa Natalia, matka króla Aleksandra Obrenovicia, odmówiła jakichkolwiek komentarzy. Tymczasem książę Bożydar Karađorđević wypowiedział się w podobnym tonie, co jego starszy brat Alexis. Dodał, że przewidywał taki obrót wydarzeń tuż po zawarciu małżeństwa króla Aleksandra z Dragą. Stwierdził, że królowa robiła wszystko, aby naród ją znienawidził, a wydarzenia w Belgradzie były upustem gniewu i oburzenia społeczeństwa serbskiego. Komentarzy nie udzielał przebywający w Genewie książę Piotr. Warto jeszcze zauważyć, że w rzymskiej gazecie „Tribuna” proroczo napisano, że tragedia belgradzka nie będzie ostatnią niespodzianką jaką Bałkany zgotują światu³².

Na łamach „Gazety Lwowskiej” przytoczono również fragmenty biografii Aleksandra Obrenovicia, gdzie akcentowano bezdzietność króla i jego kolejne kompromitacje, gdy dwory petersburski i wiedeński odrzuciły możliwość jego

²⁹ W rzeczywistości oboje spoczęli już 12 czerwca 1903 roku w cerkwi św. Marka w Belgradzie.

³⁰ *Część nieurzędowa*, „Gazeta Lwowska”, 13 VI 1903, nr 133, s. 2.

³¹ *Ibidem*, s. 3.

³² *Ibidem*.

wizyty wraz małżonką. Jedynym oficjalnym wyjazdem międzynarodowym monarchy serbskiego od czasu ślubu była wizyta w 1902 roku na grobie ojca w klasztorze w Krušedole, gdzie wśród oficjeli przywitał go wyłącznie ban Chorwacji, zwolennik silnej madziaryzacji terytoriów południowosłowiańskich Károly Khuen-Héderváry³³.

W podobnym tonie, choć w znacznie węższej relacji, na temat wydarzeń w Belgradzie wypowiedziano się 13 czerwca 1903 roku w „Kurierze Poznańskim”. Ponad informacjami znanymi z „Gazety Lwowskiej” warto zacytować opinię o księciu Piotrze, który w relacji poznańskiej gazety: „[...] daje wzburzonemu narodowi rękojmię dla nowego bytu politycznego”³⁴. Natomiast w „Postępie” przestrzeżono iż zuchwałego zamachu nie dokonali anarchiści lub rewolucjoniści, ale sprzysiężenie wojskowe, czym podkreślono zdumienie wielkopolskiej gazety wobec wydarzeń z Belgradu. Przy okazji tej relacji zauważono, że faktyczną władzę w Królestwie Serbii sprawowała właściwie królowa Draga i to ona była głównym celem zamachowców, to również jej przypisano konsekwencje zamachu: „Ona właściwie przyczyniła się do krwawej katastrofy”, zakończono tę relację „Postępu”³⁵.

Kolejne dni były związane z różnymi doniesieniami o kulisach zamachu w Belgradzie. W „Gazecie Lwowskiej” 14 czerwca 1903 roku podano informację, że zamach na króla Aleksandra Obrenovicia przypadł w trzydziestą piątą rocznicę zamordowania w belgradzkim parku Topčider księcia Michała Obrenovicia, stryja Milana, późniejszego króla Serbii³⁶. Intelktualnym inspiratorem zamachu był wówczas pretendujący do książęcego tronu Aleksander Karađorđević. W „Gazecie Lwowskiej” zasugerowano zatem, że za zamachem na króla Aleksandra Obrenovicia stoją Karađorđevićowie³⁷. Zresztą w kontekście ewentualnego objęcia tronu przez Piotra dla wiedeńskiej „Fremdenblatt” wypowiedział się premier Avakumović, który stwierdził, że rząd na razie nie utrzymuje z księciem żadnych stosunków, ale jego wybór na króla ocenia się jako bardzo prawdopodobny.

Wśród rozmaitych wypowiedzi cytowanych na łamach „Gazety Lwowskiej” ciekawie wybrzmiały słowa pułkownika Mišicia udzielone dla berlińskiego „National Zeitung”. Jeden z wiodących autorów zamachu stwierdził bowiem, że: „Było nas wielu, czy ja jeden strzelałem, czy także inni, w tej mierze mogą być tylko domysły. Faktem jest, że dzieło nasze powiodło się. Oddaliśmy ojczyźnie rzeczywistą, ogromną przysługę. Jesteśmy bardzo zadowoleni z naszego powodzenia. Do adiutanta Petrovicia dał strzał wyborny strzelec kapitan Ristić i trafił go w czoło tak, iż adiutant padł natychmiast trupem”³⁸. Do publicznej wiadomości przedostały się również pierwsze słowa królowej Natalii, gdy dowiedziała się o wydarzeniach w Belgradzie. Zdaniem jej paryskiej przyjaciółki

³³ Król Milan Obrenović zmarł 11 lutego 1901 roku w Wiedniu.

³⁴ *Głosy prasy o zjściach w Serbii*, „Kurier Poznański”, 13 VI 1903, nr 132, s. 1.

³⁵ *Morderstwo pary królewskiej w Białogrodzie*, „Postęp” 13 VI 1903, nr 132, s. 2.

³⁶ W rzeczywistości mordu na Michale Obrenoviciu dokonano w parku Košutnjak. W zamachu śmierć poniosła również księżniczka Anka Obrenović, a rany doznała jej córka Katarina Konstantinović.

³⁷ *Krwawy zamach stanu w Serbii*, „Gazeta Lwowska”, 14 VI 1903, nr 134, s. 4.

³⁸ *Ibidem*.

królowa miała zawołać: „Mój nieszczęśliwy synu, czemuś musiał spotkać tę nieszczęsną kobietę”³⁹.

Warto jeszcze odnieść się do reakcji prasy rosyjskiej, gdzie generalnie żałowano króla Aleksandra. W petersburskich dziennikach pisano o nim jako o dobrym Słowianinie i zacyjnym małżonku. Stwierdzono, że zamachowcami nie byli chrześcijanie, ani Słowianie tylko janczarzy, którzy we właściwy sobie sposób dopuścili się zwierzęcego mordy. Zauważono również, że stopnie tronu serbskiego były zawsze splamione krwią, czym tak jak na łamach „Gazety Lwowskiej”, zasugerowano iż zamach był inspirowany przez Karađorđevićów. Stwierdzono wręcz, że przyszły król będzie pewnie miał w pamięci słowa, które dobrze oddają klimat wokół serbskiego tronu: „Bacznosc, gdzie krew się polala, latwo można się pośliznac”. Prasa rosyjska dodala, że w Akademii Wojennej w Petersburgu nauki pobiera ksiazkę Jerzy Karađorđević, którego rosyjski pułkownik Nikolic po uslyszaniu wiadomosci z Belgradu przywital jako nastepce tronu⁴⁰.

Echa zamachu nie milkly w „Kurierze Poznańskim” oraz „Postępie”. W wydaniu „Kuriera Poznańskiego” z 14 czerwca 1903 roku opublikowano dwa wymownie zatytułowane artykuły. W pierwszym pt. *Krwawa kąpiel w Białogrodzie* redaktorzy poznańskiej gazety potępiłi działalność zamachowców⁴¹. Nazwali ich zdrajcami, mordercami i zbrodniarzami, wobec których cywilizowana Europa odczuwa wstręt i wzgardę. Pomimo, że oficjalnie nie wymieniono następcy króla Aleksandra to zdaniem redaktorów „Kuriera Poznańskiego” żadną tajemnicą nie pozostawało, że będzie nim ksiazkę Piotr Karađorđević. Nie widziano bowiem innego realnego kandydata. Redaktorzy tego wydania poznańskiej gazety nie dokonali osądu czy przebywający w Genewie ksiazkę Piotr wiedział o zamachu, zaś wśród głównych spiskowców upatrywano pułkownika Mišicia, którego nazwano wodzem królobójców. W tym wydaniu „Kuriera Poznańskiego” podano również fragmenty powierzchownej obdukcji pary królewskiej. Na jej podstawie poinformowano, że król Aleksander otrzymał dwadzieścia sześć strzałów rewolwerowych, a królowa Draga została podziurawiona pięcioma kulami i kilkunastoma pchnięciami sztyletu⁴². W drugim zaś artykule pt. *Krwawa Serbia* omówiono wielowiekowe dzieje tego państwa ze szczególnym uwzględnieniem trzynastowiecznych wojen domowych, które zaprowadziły Serbię na skraj przepaści. Te wojny porównano do rywalizacji Karađorđevićów z Obrenovicami. Sensem artykułu było zwrócenie uwagi na specyfikę brutalnej rywalizacji o władzę Serbii, a do pewnego stopnia również zapowiedź kolejnych takich wydarzeń⁴³.

Tymczasem w wydaniu „Postępu” z 14 czerwca 1903 roku zauważono, że takie morderstwa, jakie dokonano w Belgradzie, miały miejsce w dawniejszych czasach i na początku XX wieku wydają się czymś nieprawdopodobnym. To jednak było pokłosie „wstrętnych” rządów króla Aleksandra i królowej Dragi. Stwierdzono, że w antykrólewskim spisku wzięło udział około stu pięćdziesięciu oficerów z

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ *Krwawa kąpiel w Białogrodzie*, „Kurier Poznański”, 14 VI 1903, nr 133, s. 1.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Krwawa Serbia*, „Kurier Poznański”, 14 VI 1903, nr 133, s. 1.

wiodącą rolę aktualnych członków rządu Ljubomira Stojanovicia oraz Vojislava Veljkovicia⁴⁴. Dwa dni później na łamach „Postępu” wymieniono kolejne nazwiska, a wśród nich Dimitrijevicia Apisa⁴⁵.

Kolejne doniesienia z Serbii zdominowały „Gazetę Lwowską” w okresie od 16 do 17 czerwca 1903 roku. Na łamach tego dziennika gęsto rozprawiano o przyszłości państwa serbskiego, która miała wyjaśnić się podczas pierwszego posiedzenia parlamentu zaplanowanego na 15 czerwca 1903 roku. Spodziewano się, że wtedy dojdzie do ogłoszenia kandydata do korony królewskiej. Oprócz księcia Piotra pod tym względem wspomniano o koncepcji ministra sprawiedliwości Ljubomira Živkovicia, który rzekomo montował wokół siebie ruch republikański. Jednocześnie uważano, że szanse na utworzenie republiki w Serbii są minimalne, choćby ze względu na silne wpływy księcia Piotra w Armii Serbskiej. Na tej podstawie jego kandydatura wydawała się jeszcze mocniejsza. Zresztą poważany w Europie książę Piotr mógł liczyć na uznanie ze strony Austro-Węgier i Rosji⁴⁶.

Na łamach „Gazety Lwowskiej” przytoczono też liczne fragmenty z życia księcia Piotra. Podkreślono, że jest synem księcia Aleksandra oraz wnukiem bohatera narodowego Jerzego Czarnego, który na początku XIX wieku „podniósł sztandar powstania przeciw panowaniu półksiężycy i położył tym samym podwaliny dzisiejszej niepodległości serbskiej pogrzebanej na Kosowym polu”⁴⁷. Zwrócono również uwagę na wykształcenie i odczytanie kandydata do tronu, który ukończył Uniwersytet Francuski ze stopniem odpowiadającym doktorowi, a także biegle włada językami francuskim, niemieckim i rosyjskim⁴⁸. Aby zrównoważyć chwalebny ton na temat księcia Piotra w gazecie wspomniano, że wokół sporów dynastycznych pomiędzy Karadorđeviciami oraz Obrenoviciami dochodziło do licznych intryg ze strony Karadorđeviciów, które rozbijały się o czujność i bystrość króla Milana⁴⁹. Szansą na zażegnanie tych sporów były zaślubiny czarnogórskiego

⁴⁴ Trudno osądzić dlaczego redaktorzy tego wydania „Postępu” akurat w osobach Ljubomira Stojanovicia oraz Vojislava Veljkovicia upatrywali wiodących organizatorów zamachu. *Rewolucja w Białogrodzie*, „Postęp”, 14 VI 1903, nr 133, s. 2.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ *Przed wyborem nowego króla serbskiego*, „Gazeta Lwowska”, 16 VI 1903, nr 135, s. 1.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ Warto zauważyć, że książę Piotr w 1883 roku ożenił się z księżniczką Zorką, najstarszą córką ówczesnego czarnogórskiego księcia Mikołaja Mirkovicia Petrovicia-Njegoša. Miał z nią pięcioro dzieci: Helenę, zmarłą przeszło rok po urodzeniu Milenę, Jerzego, Aleksandra oraz zmarłego przy narodzinach Andrzeja, przy którym zmarła również księżniczka Zorka. Interesujące, że w relacji „Gazety Lwowskiej” wspomniano wyłącznie o Jerzym w kontekście jego wychowania w Akademii Wojennej w Petersburgu. Natomiast słowa nie napisano o ówczynie piętnastoletnim Aleksandrze, urodzonym 16 grudnia 1888 roku w czarnogórskiej Cetyni.

⁴⁹ Obarczenie wyłącznie Karadorđeviciów o stosowaniu intryg w sporze z Obrenoviciami należy traktować jako niesprawiedliwe ze strony „Gazety Lwowskiej”. Wszakże 24 lipca 1817 roku to książę Miloš Obrenović użył podstępny, aby zamordować Jerzego Czarnego. W położonym niedaleko Velikej Plany dębowym lesie Radovanjski Lug wysłannicy księcia Miloša Vujica Vulićević oraz Nikola Novaković zamordowali Jerzego Czarnego, następnie obcięli mu głowę i wysłali na dwór sułtana Mahmuda II. Władający już wtedy Księstwem Serbii książę Miloš, dokonując podstępny mordu na serbskim bohaterze narodowym, chciał dać sygnał Imperium Osmańskiemu o zakończeniu powstań narodowowyzwoleńczych. Zob. H. Batowski, *op. cit.*, s. 36; В. Лазаревич, *Никола Новаковић у Историјском Изворима и Народној Предању*, [w:] „Корени”, 2004, nr 2, s. 2-4; V. Roudometof, *From Rum Millet to Greek Na-*

księcia Mirko Dimitri Petrovicia-Njegoša z kuzynką króla Aleksandra Obrenovicia Natalią Konstantinović, które odbyły się w 1902 roku. W rezultacie tych zaślubin księżę Mirko Dimitri został szwagrem księcia Piotra, a zarazem spokrewnił się z Obrenovicami. Jednak do pojednania obu dynastii nie doszło. Takiej intencji nie wyrażali Karađorđevićowie. Nie upatrywało się również szans, aby księżę Mirko Dimitri mógł zagrozić Piotrowi w staraniach o objęcie tronu⁵⁰.

W istocie 17 czerwca 1903 roku w relacji „Gazety Lwowskiej” podano, że Serbia wybrała nowego króla. Napisano wymownie, że parlament złożony z przedstawicieli ludu i senatorów na tron „zbryzgany krwią Aleksandra i jego małżonki” jednogłośnie powołał głowę starszej linii Karađorđevićów księcia Piotra. Uroczysty akt wyboru dokonano 16 czerwca 1903 roku w wielkiej sali ceremonialnej pałacu królewskiego, w której przed czternastu laty król Milan Obrenović abdykował na rzecz swojego małoletniego syna, również w tej sali Aleksander Obrenović proklamował konstytucję w 1901 roku. Obrady rozpoczęły się około południa. Zebrani deputowani wiwatowali na cześć Piotra Karađorđevicia, podobne reakcje można było usłyszeć wśród tłumu zebranego przed pałacem. W imiennym głosowaniu księżę Piotr został jednomyślnie wybrany królem Serbii. Pierwszy głosujący swój wybór uzasadnił następującymi słowami: „Wybieram Serba, Piotra Karađorđevicia”. Sala odpowiedziała na te słowa okrzykiem: „Niech żyje!”. Wyniki ogłoszono o godzinie 12:31. Niedługo później z twierdzy w Belgradzie oddano 101 strzałów armatnich⁵¹.

Na te wieści przebywający w Genewie księżę Piotr skierował list do premiera Avakumovicia: „Świetne dowody uległości mego drogiego narodu, mojej wiernej armii i patriotycznego rządu wzruszyły mnie głęboko. Z głębi mojej serbskiej duszy dziękuję za głosowanie, które sprawia, że z łaski Bożej i z woli narodu wstępuję na tron moich sławnych przodków. Pana, p. prezesie gabinetu i innych członków gabinetu, proszę o przyjęcie mego królewskiego uznania i zapewniam o nadzwyczajnej mej życzliwości – Piotr”⁵².

Również 17 czerwca 1903 roku o wyborze króla poinformowano w „Kurjerze Poznańskim”. Stwierdzono, że będzie nosił imię Piotr I, a w przygotowywanej odezwie do ludu podziękuje mu za chęć powrotu do tradycji ojców. Wyrazi również przekonanie, że sam będzie wierny owym tradycjom oraz będzie kierował się pamięcią na swego zacnego ojca. Równocześnie zapowiedział, że zapomni o wszystkim, co się zdarzyło w ostatnich czterdziestu latach i nie zachowa żalu do nikogo ze swych przeciwników⁵³.

Klimat ceremonii w Królestwie Serbii ostudziły kolejne ujawnione fakty o okolicznościach zamachu pałacowego. Jeszcze 16 czerwca 1903 roku na łamach „Gazety Lwowskiej” stwierdzono, że: „Powoli zaczynają rozjaśniać się mroki okrywające straszną tragedię w pałacu belgradzkim”⁵⁴. Według tej relacji król

tion: *Enlightenment, Secularization, and National Identity in Ottoman Balkan Society, 1453–1821*, [w:] „Journal of Modern Greek Studies”, 1998, v. 16, nr 1, s. 31.

⁵⁰ *Przed wyborem nowego króla serbskiego*, „Gazeta Lwowska”, 16 VI 1903, nr 135, s. 1-2.

⁵¹ *Nowy król serbski*, „Gazeta Lwowska”, 17 VI 1903, nr 136, s. 1.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ *Zajścia białogrodzkie*, „Kurjer Poznański”, 17 VI 1903, nr 135, s. 1.

⁵⁴ *Krwawy zamach stanu w Serbii*, „Gazeta Lwowska”, 16 VI 1903, nr 135, s. 2.

Aleksander na obecność zamachowców miał wykrzyknąć: „Nie jestem Milanem, nie dam się zastraszyć kilku oficerom”, a gdy zorientował się o rozmiarze niebezpieczeństwa był przekonany, że za zamachem stoi premier Cincar-Marković, który kilka godzin przed wydarzeniami w pałacu złożył przed królem dymisję⁵⁵.

W tym numerze lwowskiego dziennika przedstawiono opis zamachu dokonanego na braciach królowej. Napisano, że: „Podczas gdy w konaku⁵⁶ rozgrywała się straszna tragedia, udał się oddział spiskowców do domu obu Luniewiczów, braci królowej Dragi. Zbudzonym kazano się ubrać, po czym zaprowadzono ich do koszar dywizyjnych. Tam kazano im pożegnać się ze sobą i uklęknąć. Gdy bracia spostrzegli, że nie ma już dla nich ratunku, że nadeszła ostatnia godzina, ujęli się w objęciu i całując się serdecznie, zaczęli się żegnać. Wśród tej wzruszającej sceny huknęły wystrzały i obaj padli bez życia”⁵⁷. Przy okazji tego artykułu poinformowano także, że siostry królowej Dragi zostały aresztowane i internowane⁵⁸.

Redakcja „Gazety Lwowskiej” przytoczyła również opis zabójstwa premiera Cincara-Markovicia, który brzmiał następująco: „Czuwał on właśnie w swym mieszkaniu przy łożu córki, która w tej chwili powiła dziecko, gdy usłyszał od strony konaku huk strzałów. Zaniepokojony wyszedł na dach domu, aby się przekonać co się stało. Nie zauważywszy nic podejrzanego zeszedł i wrócił do córki. W tej chwili zjawił się oficer artylerii, poprosił go do przyległego pokoju. Tam, mimo zaciętej obrony, zabił go wystrzałem z rewolweru”⁵⁹. W lwowskim dzienniku ujawniono także więcej faktów dotyczących sekcji zwłok króla Aleksandra. W pierwszej relacji napisano, że: „Mózg króla jest nienormalny. Nerwy zgrubiałe i nierównomiernie rozwinięte, jak u ludzi umysłowo niedoświadczonych. Stos pacierzowy jest skrzywiony i wykazuje w trzech miejscach guzy kostne”⁶⁰, zaś w drugiej: „Na twarzy króla po prawej stronie widać było dużą nabrzmiałość, której powodem było prawdopodobnie zrzucenie z okna, na szyi głęboką ranę. Ręce pokryte były ciętymi ranami z wierzchu i spod spodu. Wyraz twarzy pozostał mimo wszystko niezmienny. U królowej widać było ślady kilku cięć w twarzy. Najdłuższe z nich – zszyte następnie – przepołowiło lewy policzek. Czoło pokrywało kilka ran od kuli. Ręce miała także pocięte – nawet między palcami, które skutkiem tego musiano na powrót spoić zeszyciem”⁶¹.

Tymczasem „Kurier Poznański” 28 czerwca 1903 roku podał najbardziej prawdopodobną wersję wydarzeń, jakie miały miejsce podczas zamachu. Opis pochodził od poważanego francuskiego dziennikarza i krytyka literackiego Emile Berra, który w tym czasie był korespondentem paryskiego dziennika „Le Figaro”. Dziennikarz niedługo po zamachu został wysłany do Belgradu, gdzie spotkał

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ Konak to nawa rezydencji, stosowana w Turcji i terytoriach byłego Imperium Osmańskiego, m.in. w Serbii.

⁵⁷ *Krwawy...*, „Gazeta Lwowska”, 16 VI 1903, nr 135, s. 2.

⁵⁸ Chodziło o Hristinę, Đinę, Anę oraz Vojkę. Siedmioosobowe rodzeństwo Lunjevica w komplecie mieszkało na terenie pałacowym.

⁵⁹ *Krwawy zamach stanu w Serbii*, „Gazeta Lwowska”, 16 VI 1903, nr 135, s. 2.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ *Echa zamachu stanu w Serbii*, „Gazeta Lwowska”, 17 VI 1903, nr 136, s. 3.

człowieka będącego świadkiem wydarzeń w pałacu. Rezultaty rozmowy z tym człowiekiem Berr opublikował w poważnie zatytułowanym artykule *Notre enquête à Belgrade*⁶², który na łamach „Le Figaro” ukazał się 23 czerwca 1903 roku, a pięć dni później jego obszernie fragmenty zostały przetłumaczone w „Kurierze Poznańskim”⁶³.

Według tej relacji w spisku przeciwko królowi Aleksandrowi oprócz oficerów brała udział duża grupa profesorów, adwokatów, urzędników, mężów stanu, dziennikarzy i literatów. Wśród nich był rozmówca Berra, będący jednocześnie pierwszą osobą cywilną, która dotarła do pałacu po dokonaniu zamachu. Znalazł się tam dwie godziny po krwawych wydarzeniach. Zgodnie z wymienioną relacją rozmówca Berra: „Widział okrwawione zwłoki Aleksandra i Dragi, słyszał na miejscu opowiadania oficerów, widział niemal dymiące jeszcze rewolwery”⁶⁴. Na podstawie przeprowadzonych rozmów z zamachowcami ów jegomość zdołał zrekonstruować przebieg zamachu, czym podzielił się w rozmowie z Berrem.

Wybór dnia i pory dokonania mordu nie był przypadkowy, ponieważ wieczorem 10 czerwca 1903 roku odbywał się koncert na terenie pałacu, w którym uczestniczyła para królewska. Nie było to pierwsze tego typu wydarzenie na dworze królewskim, a więc zamachowcy znali harmonogram jego przebiegu. Spodziewano się, że około północy koncert dobiegnie końca, a para królewska uda się na spoczynek. Ważną rolę w początkowym etapie zamachu odegrał Naumović, który tego dnia pełnił służbę dyżurnego adiutanta króla. To jemu zamachowcy powierzyli otwarcie głównego wejścia do ogrodu pałacowego. On również miał wskazać im drogę do sypialni królewskiej. Rozmówca Berra stwierdził, że aż czterdziestu spiskowców utworzyło główną grupę egzekutorów, ale nie wymienił żadnych nazwisk.

Zamachowcy po wydobyciu broni z kasyna wojskowego około godziny 1:00 ruszyli do oddalonego o dwieście metrów pałacu. Całość akcji koordynował pułkownik Mišić. Zamachowców osłaniało wojsko, które składało się z trzech batalionów szóstego pułku piechoty pod dowództwem Mišicia oraz trzech batalionów siódmego pułku piechoty królewskiej. Będąc już na terenie pałacowym zmobilizowano również cztery szwadrony pułku królowej Dragi. Wojsko zostało rozmieszczone w taki sposób, aby otoczyć koszary żandarmów oraz nie dopuścić do pałacu nikogo z zewnątrz. Część żołnierzy, szczególnie z pułku Mišicia, należała do spisku, ale większość nie wiedziała czemu służyć nocne działania. Spekulowano, że król Aleksander chce wyrzucić królową Dragę z pałacu. Taka pogłoska umożliwiła utrzymanie kontroli nad wojskiem, które tak jak społeczeństwo serbskie nienawidziło królowej.

Pałac Obrenovićów mimo niepozornej konstrukcji ukrywał wiele tajemnic. Rozmówca Berra szczegółowo opisał specyfikę jego budowy: „Od strony ulicy konak przedstawia się jako duży dom parterowy jednopiętrowy, płaski z parterem wychodzącym wprost na ogrody. Jest to, jak wszystkie prawie domy belgradzkie, kamienica zbudowana z cegły, pomalowana na żółto. Gmach składa się z głównego

⁶² Tytuł francuskiego artykułu należy tłumaczyć jako *Nasze śledztwo w Belgradzie*.

⁶³ *Notre enquête à Belgrade*, „Le Figaro”, 23 VI 1903, nr 174, s. 2-3.

⁶⁴ *Spisek i zamach belgradzki*, „Kurier Poznański”, 28 VI 1903, nr 145, s. 3-4.

korpusu o dziesięciu oknach wychodzących na ulicę i z dwóch skrzydeł, bardzo mało naprzód wysuniętych. [...] Konak dotyka tylną częścią do ulicy, front wznosi się z drugiej strony, na wprost koszar gwardii królewskiej. Koszary te i ogród, oddzielający go od konaku, zajmują szczyt wzgórza, na którym stoi pałac. Dolna część konaku, która od ulicy wydaje się parterem jest w istocie suteroną. W tej suterenie mieszczą się kuchnie i pokoje dla służby, przedzielone ciemnym korytarzem, do którego prowadzą dwoje drzwi”⁶⁵.

Zamachowców do sypialni królewskiej miał doprowadzić Naumović, ale ze swojego zadania nie zdołał się wywiązać. Zamieszany w spisek adiutant króla miał podać nasączone narkotykiem usypiającym wino oficerowi ordynansowemu kapitanowi Milikovićowi oraz innemu zaufanemu adiutantowi króla Petroviciowi. Umożliwiłoby to zamachowcom swobodne poruszanie się na terenie domu króla Aleksandra. Te zamierzenia udało się zrealizować tylko w przypadku Petrovicia. Wszakże Miliković usnął w naturalny sposób jeszcze zanim Naumović zdążył poczęstować go winem, ponieważ przez nieuwagę spiskujący adiutant pojąc zatrutym winem Petrovicia sam zażył niedużej ilości trucizny i także usnął.

Nieobecność Naumovicia przed drzwiami konaku wzbudziła zamieszanie wśród zamachowców. Jeden z nich siłą otworzył drzwi, czym spowodował przebudzenie Milikovicia. Oficer zdążył tylko zapytać: „Kto tam?”, a następnie został zastrzelony. Kolejne drzwi spiskowcy postanowili otworzyć przy użyciu dynamitu. Wybuch był na tyle rozległy, że śmiertelnie ranił drzemiącego nieopodal Naumovicia⁶⁶. W wyniku eksplozji w pałacu awarii uległa elektryczność, ale zamachowcy przewidując taką możliwość wyposażyli się wcześniej w pochodnie. W ten sposób pośród mroków królewskiego pałacu dotarli do środkowego salonu, nazywanego „salonem serbskich kobierców”. Za jedną z jego ścian znajdowała się sypialnia królewska, do której wtargnęli zamachowcy. Łoże królewskie było puste. Prawdopodobnie w rezultacie huk eksplozji król wraz z królową przebudzili się, a następnie schowali w ukrytym przysypialnym pomieszczeniu.

Zamachowcy postanowili wykorzystać Petrovicia, aby wskazał im miejsce ukrycia pary królewskiej. Na wółprzymtomny adiutant długo nie był w stanie wypowiedzieć słowa. W międzyczasie na terenie pałacu oraz w prywatnych domach dochodziło do innych mordów. Właśnie wtedy zginęli premier, minister wojny i bracia królowej, a ranny został minister spraw wewnętrznych. Tymczasem zamachowcy wyznaczeni do zamordowania pary królewskiej zaczęli tracić cierpliwość. Jeden z nich zaproponował wysadzenie całego konaku, rzucił do towarzyszy: „Zginiemy wszyscy, ale ich zgładzimy”, zaś inni zagrozili Petroviciowi, że natychmiast go zastrzelą jeśli nie wskaże im miejsca kryjówki monarchy. Adiutant pod naporem gróźb zastukał w osłonięte portierą drzwi, a następnie powiedział: „Wasza królewska mości, proszę otworzyć. To ja Lazar Petrović”, na co zza drzwi wybrzmiał głos króla: „Kto mnie szuka?”, odpowiedział

⁶⁵ *Ibidem*, s. 4.

⁶⁶ Wyjaśniło się zatem, że adiutant Mihailo Naumović nie uzyskał bezpośredniego kontaktu z królem Aleksandrem tylko zginął w wyniku eksplozji już w trakcie trwania działań spiskowców. Wcześniej nie przypuszczano w prasie, że Naumović zginął we śnie w tak wyjątkowo niefortunnych okolicznościach.

mu adiutant: „Oficerowie serbscy”. Po krótkim milczeniu król rzekł: „Czy mogę liczyć na słowo honoru oficerów serbskich?”, na co któryś z zamachowców wykrzyknął: „Wasza królewska mość nie ma prawa mówić o przysiędze i o słowie honoru!”. Drzwi się uchyliły, po czym zamachowcy rozstrzelali parę królewską⁶⁷.

Rozmówca Berra nie powiedział nic o szczegółach dokonanego mordu, aczkolwiek wcześniej przytoczona sekcja zwłok pary królewskiej mogła świadczyć, że na samym rozstrzelaniu się nie zakończyło. Warto jeszcze zwrócić uwagę na wydarzenie, o którym w swoim artykule napisał Berr. Otóż po zamordowaniu monarchy zamachowcy otworzyli okna sypialni i zaczęli krzyczeć: „Król umarł! Niech żyje Karađorđević!”. Ta parafraza piętnastowiecznego francuskiego zdania dużo mówiła o motywach jakimi kierowali się spiskowcy. Nie tylko oficerowie, ale również serbskie elity intelektualne⁶⁸. Mimo wszystko sprawną puentą odnoszącą się do zamachu na życie króla Aleksandra było zdanie zamykające wydanie „Gazety Lwowskiej” z 16 czerwca 1903 roku, w którym o królu Aleksandrze w kontekście królowej Dragi stwierdzono: „Dla niej chciał żyć – przez nią zginął”⁶⁹.

Zakończenie

Królestwo SHS zostało proklamowane w dniu 1 grudnia 1918 roku i rozciągało się na obszarze 248 666 kilometrów kwadratowych, który zamieszkiwało w sumie 11 984 911 obywateli. Według powszechnego spisu ludności z 31 stycznia 1921 roku⁷⁰ strukturę narodowościową państwa Karađorđevićów tworzyły narody Serbów i Chorwatów⁷¹ oraz Słoweńców, zaś w grupie mniejszości narodowych wyodrębniono Niemców, Węgrów, Arnautów⁷², Rumunów i Arumunów⁷³, Turków,

⁶⁷ *Spisek i zamach belgradski*, „Kurier Poznański”, 28 VI 1903, nr 145, s. 4.

⁶⁸ W oryginale „Le roi est mort, vive le roi!” zostało wypowiedziane po śmierci Karola VI Szalonego Walezjusza w 1442 roku, gdy władzę obejmował jego syn Karol VII. Zdanie o podobnym sensie, ale w innych słowach zostało w 1272 roku wypowiedziane przy okazji zmiany władzy u Plantagenetów. Wypowiedziano wtedy: „The throne shall never be empty, the country shall never be without a monarch”, gdy zmarł Henryk III, a jego miejsce zajął Edward I.

⁶⁹ *Dynastia Obrenowiczów*, „Gazeta Lwowska”, 16 VI 1903, nr 135, s. 3.

⁷⁰ W okresie istnienia Królestwa SHS przeprowadzono dwa spisy powszechne ludności. Pierwszy 31 stycznia 1921 roku, zaś drugi przeszło dziesięć lat później 31 marca 1931 roku. Do obu dokumentów udało mi się dotrzeć przeszukując zbiory Biblioteki Instytutu Historii Współczesnej w Lublanie. Zob. Knjižnica Inštituta za Novejšo Zgodovino [dalej: KINZ], sygn. D 2908, *Definitivni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 31. januara 1921 godine*, 1932; sygn. II 82/1, *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine u Kraljevini Jugoslaviji*, 1937.

⁷¹ Podział narodowościowy Królestwa SHS z 1921 roku nie obejmował Czarnogórców, Macedończyków i Muzułmanów, którzy byli traktowani jako Serbowie i Chorwaci. Nie wyodrębniono również Serbów od Chorwatów, aczkolwiek Đorđe Borozan z Czarnogórskiej Akademii Nauki i Umiejętności w 2009 roku przeprowadził badania, z których wynikało, że w 1921 roku Królestwo SHS zamieszkiwało ok. 4 791 000 Serbów oraz ok. 3 427 000 Chorwatów. W 1931 roku te proporcje ukształtowały się w taki sposób, że z narodem serbskim w Królestwie SHS identyfikowało się ok. 5 848 000 mieszkańców, a z chorwackim ok. 3 788 000. Dane na podstawie Centar za Politološka Istraživanja, <http://www.cpi.hr>, Đ. Borozan, „Demografski identitet Srba i Hrvata u Jugoslaviji prema popisima stanovništva od 1921. do 1991. godine”, 9 VIII 2013.

⁷² Chodziło oczywiście o Albańczyków, ale w spisie z 1921 roku zastosowano tureckie określenie tego narodu. KINZ, sygn. D 2908, *Definitivni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 31. januara 1921 godine*, s. 3.

Czechosłowaków, Rosjan, Rusinów, Francuzów, Anglików, Włochów oraz grupy inne lub nieokreślone.

Duży wpływ na powodzenie zjednoczenia miało dokonane przeszło piętnaście lat wcześniej brutalne obalenie z tronu serbskiego króla Aleksandra Obrenovicia, które definitywnie położyło kres panowania tej dynastii w Królestwie Serbii. Obrenoviciowie nie byli przywiązani do idei jugosławizmu w stopniu, w którym dało się to zauważyć u Karađorđevićów. Ponadto trudno spodziewać się, że pod panowaniem króla Aleksandra Obrenovicia Królestwo Serbii znalazłoby się w fazie znaczącego rozkwitu, który nastąpił pod rządami króla Piotra I oraz jego syna księcia Aleksandra. Można sądzić, że od Obrenoviciów odwróciłyby się serbskie elity polityczne, a także wojskowi, którzy przecież stanowili ważne ogniwo w powodzeniu procesu zjednoczenia.

Oczywiście decydujący wpływ na powstanie Królestwa SHS miały okoliczności wielkiej wojny, w rezultacie których doszło do rekonfiguracji mocarstwowego układu sił, ale to wypracowane w XIX i XX wieku koncepcje zjednoczeniowe i dokonane przeobrażenia w Serbii doprowadziły w rezultacie do ujarznienia gwałtownych temperamentów narodów bałkańskich w ramach doniosłego projektu o utworzeniu wspólnego państwa. Bez wątplenia Obrenoviciowie nigdy nie zdołaliby udźwignąć ciężaru owego projektu.

Bibliografia

1. Źródła

1.1. Materiały archiwalne

- Knjižnica Inštituta za Novejšo Zgodovino v Ljubljani
 - Definitivni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 31. januara 1921 godine
 - Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine u Kraljevini Jugoslaviji
- Univerzitetska Biblioteka im. Svetozara Markovicia u Beogradu
 - Збирка Д. Милошевића

1.2. Prasa

- „Gazeta Lwowska”, 1903
- „Kurier Poznański”, 1903
- „Le Figaro”, 1903
- „Le Petit Journal: Supplément Illustré”, 1903
- „Postę”, 1900, 1903
- „Српске Новине”, 1882

1.3. Strony internetowe

⁷³ Arumunowie to grupa etniczna, której liczebność w 1997 roku została oszacowana na około ćwierć miliona ludzi żyjących głównie na Bałkanach, ale również w Niemczech, USA oraz Australii. Zob. *Rekomendacja Rady Europy z 24 czerwca 1997 roku w sprawie kultury i języka Arumunów*.

- Centar za Politološka Istraživanja, <http://www.cpi.hr>
 - Đ.Borožan, „Demografski identitet Srba i Hrvata u Jugoslaviji prema popisima stanovništva od 1921. do 1991. godine”
- Digitalna Biblioteka Crnogorske Kulture, <http://www.montenegrina.net>
 - B. Dragović, „Odnosi Crne Gore i Srbije u XIX i XX Vijeku”
 - Đ. Batrićević, „Žarko Marinković, Student u Aleji Velikana”
- Fond „Prvi Srpski Ustanak”, <http://www.orasac.rs>
- Le Figaro, <http://www.lefigaro.fr>
 - The Royal Family of Serbia, www.royalfamily.org

2. Literatura

2.1. Opracowania zwarte

- *The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics*, New York 1984
- Batowski H., *Państwa Bałkańskie 1800–1923*, Kraków 1938
- Clark C., *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*, New York 2013
- Ćirković S., *The Serbs*, Wiley-Blackwell 2004
- Djokić D., *Elusive Compromise. A History of Interwar Yugoslavia*, London 2007
- Eberhardt P., *Przemiany demograficzno-etniczne na obszarze Jugosławii w XX wieku*, Lublin 2005
- Garašanin I., *Načertanije. Program spoljašne i nacionalne politike Srbije na kroncu 1844. godine*, 1844
- Giza A., *Narodziny i rozpad Jugosławii*, Szczecin 1994
- Ljušić R., *The Obrenovics and their Genealogy*, Gornji Milanovac 1998
- Meier V., *Yugoslavia: A History of Its Demise*, London 1999
- Petranović B., *Istorija Jugoslavije*, knjiga I, Beograd 1988
- Robertson R., Roudometof V., *Nationalism, Globalization, and Orthodoxy: The Social Origins of Ethnic Conflict in the Balkans*, Greenwood 2001
- Roudometof V., *Collective Memory, National Identity, and Ethnic Conflict: Greece, Bulgaria, and the Macedonian Question*, Westport 2002
- Skowronek J., Tanty M., Wasilewski T., *Słowianie południowi i zachodni VI–XX wiek*, Warszawa 2005
- Starzyński S., *Współczesny ustrój prawno-polityczny Polski i innych państw słowiańskich*, Lwów 1928.
- Sotirović V. B., *Creation Of The Kingdom Of Serbs, Croats and Slovenes, 1914–1918*, Vilnius 2007
- Waldenberg M., *Kwestie narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 1992
- Walkiewicz W., *Jugosławia*, Warszawa 2009
- Weaver J., *The Serbian Black Hand*, Bloomington 2002
- Zacharias M. J., *Komunizm, federacja, nacjonalizmy. System władzy w Jugosławii 1943–1991. Powstanie, przekształcenia, rozkład*, Warszawa 2004
- Živanović M., *Solunski proces 1917. Savremena administracija*, Beograd 1955

- *Yugoslavism, Histories of a Failed Idea 1918–1992*, red. D. Djokić, London 2003
- *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835–1941)*, Београд 1988

2.2. Artykuły

- Roudometof V., *From Rum Millet to Greek Nation: Enlightenment, Secularization, and National Identity in Ottoman Balkan Society, 1453–1821*, „Journal of Modern Greek Studies”, 1998, v. 16, nr 1
- Лазаревић В., *Никола Новаковић в Историјским Изворима и Народном Предању*, „Корени”, 2004, nr 2

2.3. Biografie, pamiętniki i wspomnienia

- MacKenzie D., *Apis: the congenial conspirator. The life of Colonel Dragutin T. Dimitrijević*, New York 1989

2.4. Opracowania encyklopedyczne

- *Ko je Ko u Jugoslaviji*, red., Zagreb 1928
- *Narodna Enciklopedija Srpsko-Hrvatsko-Slovenacka*, red. St. Stanojević, I., II., III. i IV. Knjiga, Zagreb 1928

